

I. МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ТА ЗМІСТОВНИХ АСПЕКТІВ ОКУПАЦІЙНИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ У КОНТЕКСТІ ПРОПАГАНДИ З “ЄВРЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ”

Анатолій Подольський

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ АНТИСЕМІТСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ В ПРЕСІ ЧАСІВ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Загалом сучасна українська історіографія історії Голокосту почала формуватися після розпаду Радянського Союзу та набуття Україною державного суверенітету. Саме після 1991 року проблематика Голокосту була виділена в окрему тему досліджень і студії з геноциду щодо євреїв перестали бути закритими чи завуальованими¹. На початковому етапі досліджень виходили праці, які здебільшого не використовували періодичні видання як джерело вивчення історії Голокосту на теренах України. Ці розвідки, публікації, перші монографічні дослідження в основному базувалися на радянських документах, що поступово ставали доступними, та на свідченнях очевидців, які часто були випадковими². Це більш-менш характерно для першого етапу чи періоду української історіографії Голокосту (приблизно 1991 – 1995 роки).

У подальші три роки, які цілком можна віднести до наступного періоду розвитку історіографії зазначеної проблематики, сформувалася (мабуть, все-таки й досі продовжує формуватися) концепція щодо вивчення історії Голокосту, і саме в цей період дослідники починають використовувати пресу як важливе джерело для студіювання тематики Голокосту на теренах України. Головними принципами згаданої концепції були такі: історія Голокосту в Україні є складовою Катастрофи європейського єврейства; доля євреїв України під час нацистської окупації була інтегральною частиною долі українського народу в цей період; історія Голокосту невід’ємна від історії Другої світової війни та історії Європи 20-го століття.

Тут варто відзначити деякі ґрунтовні праці, що вийшли друком протягом 1997 – 1999 років, у яких джерельною базою не пріоритетно, проте поряд з радянськими архівними документами чи, набагато меншою мірою, документами німецькими, польськими і румунськими та свідченнями очевидців, автори використали матеріали періодичних видань, передусім газет, як допоміжне джерело в обґрунтуванні, зокрема, тези про вплив антисемітської пропаганди на реалізацію нацистської політики “остаточного розв’язання єврейського питання” на теренах Рейхскомісаріату Україна, Трансністрії, дистрикту “Галичина” (виходячи з нацистського територіально – адміністративного поділу окупованих українських земель). Передовсім, йдеться про монографічні дослідження Я. Хонігсмана, Ж. Ковби, Ф. Винокурової, Ф. Левітаса³.

Скажімо, в роботах, присвячених геноциду щодо євреїв на теренах Галичини⁴, автори розглядали проблеми української колаборації та впливу на цю колаборацію нацистської антиєврейської пропаганди разом з місцевим компонентом, шалені звинувачення євреїв у злочинах сталінського режиму, – спираючись багато в чому на україномовні періодичні видання, що виходили в часи німецької окупації західноукраїнських земель. Ототожнювання євреїв з комуністами (та водночас доказові звинувачення саме останніх у всіх лихоліттях українського народу) проходить рефреном у виданнях окупаційного періоду також на територіях Східної України та південних земель, передовсім у зоні Трансністрії. Саме у згаданих авторів та їх дослідженнях наприкінці 1990-х років газети та інші періодичні видання окупованої німцями України стали фігурувати як рівноправні джерела під час розгляду проблематики історії Голокосту. До цього в пострадянській українській історіографії ми мали тільки поодинокі видання – документальні збірники, де без коментарів наводилися уривки з антисемітських публікацій окупаційної преси⁵.

Зрозуміло, що на перших двох етапах розвитку української історіографії (1991 – 1999 роки) преса окупованої України та відображення в ній сегментів антисемітської пропаганди не були предметом окремих досліджень чи розвідок. У згаданих працях Ж. Ковби, Я. Хонігсмана та інших істориків, як вже зазначалося, антиєврейська тематика в періодичних українських виданнях 1941 – 1944

років використовувалася як одне з джерел, і не більше. Мабуть, досить цікаво буде порівняти вивчення цієї проблеми в українській історіографії за кордоном. Безумовно, що такі розвідки існували в діаспорній історіографії в 1950 – 1970-ті роках і тривають до сьогодні. Вони здебільшого стосувалися аналізу видань окупованої України з погляду взаємин та їх розвитку чи, навпаки, – таких відносин між українськими силами та нацистами, порівняння більшовицького та німецького режимів у їх ставленні до українських проблем тощо. Проте, скажімо, в дослідженнях А. Трачука та І. Чайковського, які безпосередньо присвячені аналізу українських періодичних видань часів німецької окупації, розглядається хоча частково, але все-таки як серйозний чинник окупаційної політики – саме антисемітська пропаганда⁶. Відома публікація знаного українського діаспорного історика Івана Пола Химки, присвячена аналізу діяльності “Краківських вістей”, прямо розглядає надто дражливу проблему українсько-єврейських взаємин під час Голокосту на теренах Західної України⁷.

На початку 21-го століття в українській історичній науці поступово починають з’являтися перші праці науковців, у яких преса часів окупації, зокрема її антисемітська складова, розглядаються не тільки як одне з джерел з вивчення історії Голокосту на землях України, але й як окремий предмет досліджень. Побачили світ публікації, в яких фактично вперше вивчається структура українських періодичних видань часів окупації, персональний склад редакції, доля окремих учасників редакційної колегії, кількісні параметри видань, перші спроби визначення критеріїв щодо класифікації преси окупованого періоду, розпочався процес створення наукових баз даних періодики та намагання дослідників ввести в ці бази всі найважливіші критерії класифікації преси. Завдяки процесу класифікації, сьогодні дослідники цієї проблематики вже намагаються визначати кількість засобів масової інформації, що виходили на окупованій території України з 1941 по 1944 рік. Нині ми маємо приблизно таку розбіжність: від 150 до більш ніж 450 видань різного гатунку від щоденних газет до майже наукових часописів виходило на теренах України під німецькою окупацією⁸.

Проте, безумовно, головне значення цих, багато в чому початкових, піонерських розвідок, публікацій чи досліджень з проблем

ЗМІ на окупованій території України полягає, на мою думку, не тільки (і, навіть, не стільки) у визначенні критеріїв структуризації та класифікації преси чи у підрахунках різноманітних кількісних параметрів цієї проблематики. Найважливіша цінність зазначених публікацій в українській історіографії Голокосту полягає у висвітленні походження, характеру, ідеології, змісту антиєврейських матеріалів у пресі окупованої України та у визначенні впливу антисемітської пропаганди через ЗМІ, що виходили на окупованих територіях, на “остаточне розв’язання єврейського питання” на землях України під німецькою окупацією. Спираючись на дослідження останніх п’яти років, ми маємо сьогодні можливість визначити коло основних змістовних проблем, які фігурували в українських періодичних виданнях часів окупації стосовно євреїв, антисемітської пропаганди, політики тотального геноциду проти єврейського народу. Це коло проблем можна класифікувати таким чином:

- Нацистська антисемітська ідеологія (включаючи расову теорію, дегуманізацію євреїв, елементи християнської юдофобії тощо);

- Локальна (місцева) антиєврейська пропаганда, її основні за-
сади;

- Поєднання нацистської та місцевої антисемітської пропаганди в ЗМІ на окупованих територіях України, співвідношення в антиєврейських публікаціях, статтях, різноманітних матеріалах вказівок німецької окупаційної влади чи нацистських центральних органів влади з Берліна та локальної ініціативи;

- Рівень та ступінь контролю німецької влади українських періодичних видань на окупованих територіях у царині політики щодо євреїв;

- Поєднання антирадянської та антисемітської пропаганди в ЗМІ. Перманентна пропаганда в публікаціях тези про існування юдо-більшовизму (жидо-більшовизму чи жидокомуни, жидо-комунізма тощо), тобто постійне звинувачення євреїв у злочинах сталінського режиму в 1920 – 1930-ті роках (Голодомор, ГУЛАГ) на теренах України. Співвідношення в матеріалах газет антибільшовизму та антисемітизму. Суцільна вина євреїв за радянізацію;

- Проблема протиріччя в антиєврейських публікаціях в українських ЗМІ окупованого періоду (звинувачення на адресу євреїв в імперіалізмі, капіталізмі та водночас в комунізмі);

– Відсутність матеріалів у пресі про страждання євреїв поряд з українцями та іншим населенням від сталінського тоталітаризму в довоєнний час;

– Співвідношення антисемітських публікацій у центральних та регіональних українських періодичних виданнях часів окупації;

– Ставлення українських національних рухів та сил під час війни та окупації (1941 – 1944 роки) до нацистського геноциду щодо євреїв, висвітлення та підтримка колаборації;

– Різниця між антиєврейськими наказами окупаційної влади (нацистської, румунської) та антисемітською пропагандою в публікаціях.

Саме це коло проблем є предметом досліджень багатьох публікацій за останні п'ять років з тематики антисемітського фактора чи компонента в ЗМІ окупованої нацистами України. Але найголовніше питання, які поставили перед собою дослідники – це, безумовно, питання глибоко концептуальні: наскільки антисемітська пропаганда зі сторінок преси впливала на ставлення до євреїв, політики нацистського геноциду щодо них, чи великою була довіра з боку місцевого неєврейського населення до цих видань, а також чи була ця антиєврейська пропаганда в ЗМІ окупаційного періоду метою або інструментом Голокосту на теренах України. Зазначені питання розглядаються в статтях та публікаціях українських дослідників, зокрема, в працях М. Тяглою, Ю. Смілянської, О. Гончаренка⁹. Також маємо дві роботи зовсім молодих науковців з висвітлення цієї проблематики в українських ЗМІ часів окупації. Це праці Ф. Рябчикової та О. Пашинової, поки що у вигляді рукописів¹⁰. Частково зазначена тематика згадується в дослідженнях українських істориків В. Лізанчука, Н. Антонюка, Д. Титаренка. Ці автори професійно займаються вивченням української преси окупаційного періоду, а також, в тому числі у власних публікаціях, висвітлюють питання антиєврейської пропаганди в газетах¹¹. Мабуть, процеси вивчення цієї теми в українській історіографії відповідають певним тенденціям загалом в пострадянській історичній науці, про це свідчить той факт, що в останнє десятиріччя наші колеги – російські, білоруські, латиські історики активно почали студіювати проблематику антисемітських публікацій у пресі часів окупації цих територій. Йдеться, перш за все, про досліджен-

ня Д.Олехновича, С. Жумаря, І. Альтмана та інших¹². Таким чином, поступово з'являється можливість компаративних студій.

І, на останок слід відзначити важливу тенденцію щодо вивчення антисемітських публікацій в періодичних виданнях окупованих територій України, яка полягає у дедалі більш професійному вивченні цієї теми, все ширшим колом істориків Holocaust Studies в Україні. Однією з ознак цієї тенденції став науково-дослідний проєкт Українського центру вивчення історії Голокосту зі створення бази даних ЗМІ окупованої України та запланована колективна монографія “Пропаганда та “єврейське питання” в ЗМІ на окупованій нацистами території України, 1941 – 1944”.

¹ Напр.: *Шульмейстер А.* Гитлеризм в истории евреев. – К., 1990; *Коваль М.* Геноцид євреїв та українське населення // Український історичний журнал. – 1992. – №2; *Елисаветский С.* Бердичевская трагедия. – К., 1991, та ін. пр.

² Напр.: *Деко Г.* Кедойшім. – Хмельницький, 1993; *Левітас Ф., Шумановський Я.* Бабий Яр: страницы трагедии. – К., 1991; *Винокурова Ф.* Катастрофа (ШОА) и сопротивление в Винницкой области. – Винница, 1994, та ін. пр.

³ *Хонігсман Я.* Катастрофа єврейства Западной Украины. – Львов, 1999; *Ковба Ж.* Людність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення східної Галичини в роки “остаточного розв’язання єврейського питання”. – К., 1998; *Левітас Ф.* Євреї України в роки Другої світової війни. – К., 1997.

⁴ Див. назв. пр. Я. Хонігсмана та Ж. Ковби.

⁵ Див., напр.: *Ляховицький Ю.* Попранная мезуза. – Харьков, 1992; Желтая книга. Сборник документов. / Составитель Ю. Ляховицкий. – Харьков, 1991.

⁶ *Трачук А.* Періодика на Волині в рр. 1941 – 44 // Літопис Волині. – Нью-Йорк – Буенос Айрес – Вінніпег. – 1956. – Ч. 3. – С. 100-101; *Чайковський І.* Українські періодичні видання у Другій Світовій війні. 1939 – 1945 // Ред. і допов. М. Кравчука. – Філадельфія, 1976.

⁷ *Himka J.-P.* Krakivski visti and the Jews, 1943: A Contribution to the History of Ukrainian-Jewish Relations during the Second World War // *Journal of Ukrainian Studies.* – Vol. 21: 1-2. – Toronto, Summer-Winter, 1996. – P. 81–95. (*Химка І.* Краківські вісті про євреїв. 1943. До історії українсько-єврейських взаємин у роки другої світової війни // *Філософська і соціологічна думка.* – 1994. – №5–6).

⁸ Виступи Б. Чернякова, Ю. Смілянської на Міжнародній науково-практичній конференції “Пропаганда та “єврейське питання” в ЗМІ на окупованій нацистами території України, 1941–1944” (Київ, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, Український центр вивчення історії Голокосту, лютий 2006 р.).

⁹ *Смілянська Ю. В.* Отражение Холокоста в прессе оккупационного периода на территории Украины // Катастрофа европейского еврейства под час Другої світової війни. Матеріали VII наукової конференції. – Київ, Інститут юдаїки, 2000. – С. 300–304; История одной редакции (газеты “Украинское слово” и “Новое украинское слово”) // Тень Холокоста. Матеріали II Международного симпозиума “Уроки Холокоста и современная Россия”. М., 1998. – С. 140–145; *Тяглый М.И.* К вопросу о нацистской антисемитской пропаганде на оккупированных территориях СССР: новые источники // Голокост і сучасність (Бюллетень Українського центру изучения истории Холокоста). – 2002. – №4. – С. 6–7; *Нацистская антисемитская пропаганда в оккупированном Крыму и ее место в системе мероприятий Холокоста // Холокост. Матеріали 8-й ежегодной международной конференции по иудаике.* – М.: Сэфер, 2001. – С. 55–70. *Tyaglyu M.* The Role of Antisemitic Doctrine in German Propaganda in the Crimea, 1941-44 // *Holocaust and Genocide Studies.* – Vol. 18, No. 3 (Winter 2004). – P. 421–459; *Гончаренко А.* К вопросу об отдельных аспектах антисемитского характера идеологической обработки населения оккупированных территорий Украины (на примере генерального округа Киев) // *Голокост і сучасність.* – 2003. – №№ 3(9) – 4 (10).

¹⁰ *Пашинова О.А.* “Еврейский вопрос” на страницах оккупационной газеты “Дзвін” г. Кривого Рога. Научно-исследовательская работа открытого студенческого конкурса “История и уроки Холокоста” (Киев, 2003). Рукопись автора. *Рябчикова Ф.Д.* Идеологічні засади “остаточного розв’язання єврейського питання” (за матеріалами волинської преси 1941–1944 рр.). Научно-исследовательская работа открытого студенческого конкурса “История и уроки Холокоста” (Киев, 2003). Рукопись автора; *Рябчикова Ф.Д.* Антисемітська пропаганда на сторінках газети “Ковельські вісті” (1942 – 1944 рр.) // *Минуле і сучасне Волині і Полісся: Ковель і ковельчани в історії України і Волині.* Матеріали XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. Збірник наукових праць. У 2-х частинах. – Ч.1. – Луцьк: Надстир’я, 2003.

¹¹ *Лизанчук В.В.* Газета “Станиславівське слово” (1925 – 1944 рр.) // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики / *За ред. М.М. Ромашука.* – Львів, 1996 – 1997. – Вип. III/IV. – С. 418–436; *Антонюк Н.В.* Проблеми функціонування західноукраїнської преси періоду Другої світової

війни // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повід. п'ятої Всеукр. наук.-теорет. конф. 27–28 листопада 1998 р. / За ред М.М. Ромашука. – Львів, 1999. – С. 353–358; *Титаренко Д.М.* Висвітлення взаємовідносин України та Німеччини на сторінках окупаційної преси Донбасу (1941–1943 рр.) // Вопросы германской истории: Сб. науч. ст. / *Ред. кол.: С.И. Бобылева (отв. ред.) и др.* – Д., 2000. – С. 43–49.

¹² *Олехнович Д.* Антисемитская пропаганда на страницах газеты “Daugavpils Latviesu avize” // Материалы VIII Международной конференции по иудаике и библеистике. – Москва, 2001; *Жумарь С.В.* Еврейский вопрос в оккупационных изданиях на территории Белоруссии // Тень Холокоста. Материалы II Международного симпозиума “Уроки Холокоста и современная Россия”. М., 1998. – С. 117–125. *Альтман И.А.* Холокост и пресса на оккупированной территории СССР // Тень Холокоста. – С. 37–41.